

**ՎԵՐԱ ՍԱՀՄԱՅՑԱՆ
(ՀԶԳԻ)**

**«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» (ԹԵՇՔԻԼԱԹ-Ը ՄԱԽՍՈՒՍԱ)
ԱՆՁՆԱԿԱԶՄԻՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ՇՈՒՐՋ**

Օսմանյան կայսրությունում գաղտնի գործունեություն իրականացրած «Հատուկ կազմակերպության»՝ «Թեշքիլաթ-ը մախսուսայի» վերաբերյալ վերջին ուսումնասիրությունները առաջին հերթին կարևորվում են շրջանառության մեջ դրված արխիվային նոր նյութերի, նոր գտնված սկզբնաղբյուրների, վավերագրերի և այլ նորահայտ աղբյուրների գործածությամբ, որոնց շնորհիվ բացահայտվում են *թեշքիլաթականների* գործունեության մի շարք կարևոր մանրամասնություններ: Այս առումով մենք առավել ևս կարևորել ենք հայերեն սկզբնաղբյուրները: Հայկական աղբյուրները Հայոց Մեծ Եղեռնի ականատեսների վկայություններ լինելու հանգամանքով ցեղասպանագիտության տեսանկյունից բացարձակ, անհերքելի ու բացառիկ հավաստիությամբ օժտված սկզբնաղբյուրներ են՝ իբրև ցուցմունք, որն արձանագրել են պատմական անժխտելի իրողության անմիջական կրողները, ականատեսներն ու վկաները: Այս վկայությունները որպես տեսական հիմնավորում, որպես պատմության փաստագրման վավերականության հաստատում, որպես ապրվածի վկայագիր՝ այն եղելության, այն իրականության, որի կրողն ու վկան եղել է հայ հասարակությունը, անհատն ու վերապրողը, դառնում են եզակի փաստաթուղթ՝ «վկայական»՝ հիշողության, փաստի արձանագրման առումով¹: Նման սկզբնաղբյուրներով հատկապես հարուստ է Երուսաղեմի պատրիարքության արխիվը, Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտը, ինչպես նաև Մաշտոցյան Մատենադարանը, որտեղ պահվում է Արշակ Ալպոյաճյանի և այլոց արխիվները՝ վկայությունների և այլ վավերագրական նյութերի հարուստ սկզբնաղբյուրներով:

Առաջնություն տալով և կարևորելով վկայության հավաստիության համատեքստում հայկական սկզբնաղբյուրների և հայ վերապրող հետազոտողների ուսումնասիրությունները՝ հոդվածի շրջանակներում

¹ Dabag M., Der Genozid an den Armeniernim Osmanischen Reich, Volkhard Kingge /Norbert Frei (Hg.), Verbrechen erinnern, Müttnchen, Beck 2002, S. 10.

փորձել ենք հաշվել *թեշքիլաթականների* քանակը: Անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ հայկական աղբյուրներում բերված վկայությունների մեջ չի գործածվում *«թեշքիլաթ-ը մախսուսա»* բառակապակցությունը, քանի որ այս կազմակերպությունը թեպետև պաշտոնապես ստեղծվել է 1914 թ. օգոստոսի 3-ին, երիտթուրքերի գրասենյակում (Նուր ալ Օսմանիյե²), իսկ 1918 թ. Թալաաթի կառավարության հրաժարականով լուծարվել է, նրա գործունեությունը խիստ գաղտնի է պահվել, իսկ բացահայտվել է միայն 1919-20 թթ. դատավարությունների շրջանակներում: Ուստի, ականատեսները չէին կարող գործածել պաշտոնապես նրանց տրված եզրույթը:

Հայկական սկզբնաղբյուրներում այս կազմակերպության մեջ ընդգրկված անձինք և նրանց կատարած գործողությունները բնութագրվում են *չեթեններ*, բաշլբոգուկներ, հրոսակներ, անկանոն զորքեր, խառնակիչներ եզրույթներով: Քննելով նման եզրույթներով վկայության մանրամասները և այն համեմատելով *թեշքիլաթականների* գործողությունների հետ՝ տեսնում ենք, որ դրանք նույնանում են *«թեշքիլաթ-ը մախսուսա» անվանվող կազմակերպության* իրականացրած գործողությունների հետ:

Ինչ վերաբերում է հայերեն ուսումնասիրություններին, դրանց մեջ արդեն *«թեշքիլաթ-ը մախսուսա»* կազմակերպությունը հիշվում է հատուկ, մասնավոր, մասնահատուկ, *թեշքիլաթ-մախսուսա*, *թեշքիլաթ-ի մախսուսե* և այլ տարբերակային ձևերով:

«թեշքիլաթ-ը մախսուսա» (այսուհետ՝ ԹՄ) կազմակերպությանը նվիրված ուսումնասիրությունները մեծ մասամբ արվել են երիտթուրքերի դատավարության շրջանակներում հավաքագրված սկզբնաղբյուրների, դատավարության արձանագրությունների հիման վրա, որոնք ժամանակին լուսաբանվել են մամուլի մեջ: Սա առաջին փորձն է, երբ կազմակերպության ուսումնասիրությունը կատարվում է հիմք ընդունելով հայերեն անտիպ նյութերն ու վկայությունները, արևելահայերեն կամ արևմտահայերեն հրատարակված գրքերը: Մակայն սա բոլորովին չի նշանակում, թե օտար կամ հատկապես թուրքերեն աղբյուրներն ու սկզբնաղբյուրները սկզբունքայնորեն մերժել ենք:

Ուսումնասիրության հիմնաքարն է Գրիգոր վրդ. Կերկերյանի՝ Գրիկերի անտիպ և տպագիր հետազոտությունները, Ջավեն պատրիարքի կազմած ցուցակը, որը հրատարակել է թուրք հետազոտող Ալի

² Թաքվիմ-ի վեքայի, 1919 թ., հ. 3554, էջ 85:

Մաիթ Չեթինօղլուն³: Այս երկուսից զատ հնարավորին չափ օգտվել ենք 1890-1918 թթ. տպագրված հայերեն պարբերական մամուլից, ցեղասպանության վերաբերյալ գրված հուշագրություններից և այն բոլոր վկայություններից, որոնք տեղ են գտել Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող տարբեր անձնաց արխիվներում, Եղիշե Չարենցի անվ. գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող ֆոնդերում, ինչպես նաև քաղել ենք այլևայլ վավերագրերի հիման վրա տպագրված աշխատություններից:

«Թեշքիլաթ-ը մահսուսա» կազմակերպության առաջին հայ հետազոտողներից Գրիգոր վարդապետ Կերկերյանը՝ Գրիկերը⁴, ունի թեմային նվիրված տպագիր և անտիպ ուսումնասիրություններ: Մեծ աշխատանք է կատարել Պոլսից Երուսաղեմ տեղափոխված դատավարության նյութերի, սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման, համակարգման ու հրապարակման գործում:

Գրիկերը համարվում է նաև ԹՄ-ի առաջին հայ հետազոտողը: Նրա մեծադիր հոդվածը լույս է տեսել Գահիրեում՝ 1965 թ., «Յուսաբեր» օրաթերթի բացառիկ համարում՝ նվիրված Ցեղասպանության 50-ամյա տարելիցին⁵:

Եթե «Յուսաբեր բացառիկ»-ում Գրիկերը քննության է դրել դատաքննության շրջանակներում հավաքագրված և Երուսաղեմում պահվող վավերագրերը, որոնց հիման վրա կատարել է վերլուծություններն ու կազմել ոճրագործների համահավաք ցանկը, ապա նրա մեկ այլ՝ անտիպ «Արմենցիդ»⁶ վերնագրված ուսումնասիրության մեջ, որը պահվում է Երուսաղեմի արխիվում, առաջինը լինելով ի մի է բերել օտար դիվանագետների գրառումները, ամերիկյան, անգլիական, գեր-

³ Çetinoğlu S., Patrik Zaven'in Ermeni Soykırımı Örgütleyecilerin Listesi, Exterminators Yok Ediciler ve Erdemli Müslümanlar, Peri Yayınları, İstanbul, 2011.

⁴ Գրիկեր, Գրիգոր Վարդապետ Կերկերյան, (1911 թ., Կյուրին (Սեբաստիայի նահանգ), 1988 թ. Նյու Յորք), պատմաբան: Թուրքական պաշտոնական վավերագրերի ուսումնասիրող:

⁵ Գ.Վ.Կ. (Գրիգոր վարդապետ Կերկերյան), «Թեշքիլաթի մահսուսա», Յուսաբեր (օրաթերթ), Բացառիկ Թիւնուիրում Ապրիլեան Եղեռնի Յիսնամեակին, 1915-1965, տպ. «Յուսաբեր», Գահիրե, 1965, էջ 5-39:

⁶ Գրիկեր, Armenocide, Teşkilat-ı Mahsusa, Dossier LXXXVI, նյութը պահվում է Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց եկեղեցու արխիվում: Նյութի թվային տարբերակը մեր տրամադրության ներքո է դրել Միհրան Մինասյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

մանական, իտալական և այլ երկրների պաշտոնական վավերագրերը՝ ցեղասպանության և ԹՄ-ի լուսաբանման համար:

Ձեռք բերված նյութերի հիման վրա կազմել է թեշխիլաթականների ցանկերը, որի համար սկզբանորյուր է ծառայել 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին Թուրքիայի վարչապետությանը, Ներքին գործոց նախարարությանը, Արդարադատության նախարարությանը և Ծերակույտի նախագահությանն ուղարկված երկարապատում հեռագիրը:

Հենվելով նշված վավերագրին՝ Գրիկերն իր հաշվումները կատարել է գավառների և սանջաքների՝ բանտերից ազատված հանցագործների քանակը հիմք ընդունելով: 1914 թ. դրությամբ, ըստ Գրիկերի, Օսմանյան Թուրքիան ունեցել է 30 կուսակալություն, 125 *սանջաք*⁷, 547 *քազա*⁸, 1193 *նահիյե*⁹ (*գյուղախումբ*) և 6300 գյուղ: Յուրաքանչյուր սանջաքի բանտից ազատ է արձակվել միջին հաշվով 65 ոճրագործ¹⁰: Այս մեթոդով հաշվելիս ազատ արձակված բանտարկյալների թիվը կազմում է 8125 մարդասպան:

Քանի որ սկզբնադրուրների փոխանցմամբ թեշխիլաթականները բաժանված էին 10-ական մարդասպանից կազմված ջոկատների, հետևաբար՝ 8125 ոճրագործները ունեցել են առնվազն 812 տասնապետ՝ Օսմանյան պետության բարձրաստիճան զինվորական: ԹՄ իրենից ներկայացնելով պետության մեջ պետություն, իսկ ոճրագործների խումբը՝ բանակի մեջ բանակ, ի մի բերված տեղեկությունների համաձայն այս ջոկատները պետք է դեկավարվեին Օսմանյան պաշտոնական բանակի դասավորությանն ու կազմին համապատասխան, հետևաբար՝ բացի տասական խմբերից, բաժանված էին 50-ական, 100-ական գնդերի՝ կազմելով վաշտ, բանակային թեմ, բանակ և այլն:

Այսպիսով, միայն պաշտոնապես բանտերից դուրս բերված քրեական հանցագործների 8125 ոճրագործներից կազմված հրոսակախմբերն ունեցել են 165 հիսնապետ, 81 հարյուրապետ՝ կազմելով 40

⁷ Վիլայեթի մեջ մտնող վարչական միավոր, մարզ: Վիլայեթի կառավարիչն է մութասարրիֆը, սանջաքբեյը, նաև՝ միրլիվան: Տե՛ս Հ. Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Երևան, 1988, էջ 195:

⁸ Վարչական միավոր, մտնում էր սանջաքի մեջ: Տե՛ս Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

⁹ Գավառակ, սանջաքի վարչական միավոր, Ա.Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

¹⁰ Գ.Վ.Գ., *Թեշխիլաթի մահաւուէ*, էջ 15:

բանակային թեմ: Միայն հրամանատարների և պաշտոնապես ազատ արձակված հանցագործների ընդհանուր թիվը կազմել է 9183 մարդասպան:

Արդ, ինչպես վերևում արդեն նշեցի, լիարժեք տեղեկություն չենք կարող հավաքել ինքնակամ անդամագրված գաղթականների՝ մուսուլմանների թվի մասին, քարոզչության հետևանքով ներգրավվածների, քրդերի, չերքեզների, վրացիների և թյուրքախոս ցեղերի մասնակցության մասին:

Գրիկերն իր հերթին ոճրագործների ցանկերը ներկայացնում է նահանգներով՝ բերելով ընդմաներ երկու նահանգի՝ կուսակալության հաշվարկ. Մարաշ 314 և Այնթապ 324 մարդասպան¹¹: Եթե այս երկու նահանգների միջինը վերցնենք և բազմապատկենք 30-ով կստանանք 9570 հանցագործ:

Գրիկերը կատարել է նաև ոճրագործների դասակարգում հետևյալ սկզբունքով՝ **ոճրային պատասխանատվությունից զերծ** պարագլուխներ, **բարոյական պատասխանատուներ**, **պատասխանատու պաշտոնյաներ**, **զինվորական և ոստիկանական պատասխանատու պաշտոնյաներ**, **թեշխիլաթական հրոսակախմբերի պարագլուխներ**՝ յուրաքանչյուր գավառի համար առանձին:

Այսպիսով, նա նշում է 11 ոճրային ամբաստանությունից զերծ, 15 բարոյական պատասխանատու, 7 պատասխանատու պաշտոնյա, 15 Զինվորական և ոստիկանական պատասխանատու պաշտոնյաներ, ապա ըստ նահանգների՝ **Ադրիանապոլսի** նահանգ՝ 2 պարագլուխ՝ երկուսն էլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Այնթապի** /Հալեպի նահանգ/՝ 2 պարագլուխ, երկուսն էլ բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Հալեպի** նահանգ՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Բաքու**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Բիթլիս**՝ 3 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Բուրս**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Պոլիս**՝ 5 պարագլուխ՝ բոլորը բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Տիգրանակերտ**՝ 4 պարագլուխ՝ բոլորը բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Կարին**՝ 3 պարագլուխ՝ բոլորը բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Երզնկա**՝ 4 պարագլուխ, որոնցից միայն Էջգաջը Մեհմեդը վաճառական, մնացած բոլորը բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Խարբերդ**՝ 2 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Նիկոմիդիա**՝ 1 պարագլուխ, պաշտոնյա, **Գըր Շեհիր (Անկարայի նահանգ)**՝ 2 պարագլուխ,

¹¹ Նույն տեղում:

բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Լիբանան**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Մարաշ**՝ 2 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Մարդին** 3 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Մարգվան**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Մուսուլ**՝ 4 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Մուշ**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Սամսոն**՝ 3 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Սեբաստիա**՝ 4 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, **Մալաթիա**՝ 2 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյան, **Տրապիզոն**՝ 1 վաճառական, մյուսը բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Եդեսիա**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Ուրմիա**՝ 3 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Վան**՝ 1 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Յոզղատ**՝ 3 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Չանկիրի**՝ 30 պարագլուխ, բարձրաստիճան պաշտոնյա, **Բոլու**՝ 11 պարագլուխ՝ բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Գրիկերը նշում է, որ ցուցակները չի համարում վերջնական՝ ելնելով խիստ էական հետևյալ հանգամանքներից.

- Դեռևս չհրապարակված, գաղտնի պահվող փաստաթղթեր¹²:
- ԹՄ-ի անհաստիք ծառայողներ, որի մասին տեղեկություններ գրեթե չկան:
 - 1890 և 1896 թթ. ջարդերի մասնակիցներ, որոնք կազմել են առանձին խմբեր:
 - 1909 թ. Կիլիկիան կոտորածների մասնակիցների գաղտնի խմբեր:
 - Փախուստի դիմաց լեռնական ավագակներ:
 - Բանտից խույս տված մարդասպաններ:
 - Դատապարտությունը քաված նախկին ավագակների առանձին գնդեր:
 - Դասալիք զինվորականներ:
 - Կամավորների առանձին ջոկատներ¹³ և այլն:

Այս նշված խմբերի անդամակցության մասին որոշ հիշատակումներ քաղել ենք հիմնականում օրագրություններից, անձնական նամակ-

¹² Տակավին գաղտնի են պահվում թուրքական Պատերազմական ատյանի 293 թղթածրարները, որում ամփոփված են դատավարությունների ամբողջական նյութերը: Տե՛ս Գրիկեր, Եոզղատի հայասպանության վաւերագրական պատմությունը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 33:

¹³ Գ.Վ.Կ., Թէշիլաթի մահսուսէ, էջ 17:

ներից և հատկապես ժամանակի մամուլից, որոնց մեջ բերված վկայությունների համաձայն՝ 1890-1915 թթ. կազմակերպված կոտորածների բոլոր մասակիցները, առանձին, փորձառու խմբեր կազմելով մասնակցել են և՛ ջարդերին, և՛ քարավանների կողոպտմանը՝ կուտակելով թուրքական ոսկու ահռելի կարողություն:

Զավեն պատրիարքի կազմած հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների ցանկը աշխատության բնագիրը հրատարակության է պատրաստել թուրք հետազոտող Ալի Սաիթ Չեթինօղլուն: Բնագիրն անձամբ չենք կարողացել տեսնել, համեմատել և ճշգրտել: Այս երկրորդ ցուցակում բերված են կազմակերպիչների ցանկերը, կենսագրական երկար մանրամասնություններով: Չնայած Չեթինօղլուի աշխատանքը գրված է Զավեն պատրիարքի ցուցակի հիման վրա, բայց ունի նաև հավելումներ, որոնք արվել են Վարչապետության Հանրապետական արխիվի, Օսմանյան արխիվի և զանազան այլ սկզբնաղբյուրների, հետազոտությունների հիման վրա:

Պետք է նշենք, որ ԹՄ թվաքանակի համար առ այսօր շրջանառության մեջ է դրվել Ֆիլիպ Հենրի Ստոդդարդի ներկայացրած թիվը: ԹՄ-ի առաջին հետազոտողը նշում է, որ թեշքիլաթականների ընդհանուր թիվը եղել է 30 000 մարդ: Սակայն նա ներկայացրել է միայն հետախուզական թևը, և ընդհանրապես չի անդրադարձել Մեծ Եղեռնին ունեցած մասնակցությանը, որը կարծում ենք, բխում էր նրա ընտրած ուսումնասիրության նպատակից, որն էլ թուրք-ամերիկյան հարաբերությունների մերձեցման ծիրից ներս էր: Չնայած դրան՝ մենք կարևորել և հաշվի ենք առել նաև այս ուսումնասիրությունը:

Ի վերջո հաշվարկ կատարելով բոլոր սկզբնաղբյուրներում բերված տեղեկությունները՝ կատարել ենք մեր հաշվարկը: Ըստ այդմ կազմել ենք աղյուսակներ, որոնց մեջ ներառել ենք պարագլուխներին, առկայության դեպքում զինվորական կոչումը և զբաղեցրած պաշտոնը, հնարավորության դեպքում ճշտել ենք ազգային պատկանելությունը, առանձին ցանկով նշել նրանց մասնակցությունը գույքի հափշտակմանը, անհատապես կուտակած ոսկու չափն, առանձին հավելվածով ցույց ենք տվել նաև հայ գաղթականների քարավանների համար նա-

խատեսված մահվան գոտիները և այդ գոտիները վերահսկող թեշքիլա-թական-մարդասպաններին¹⁴:

Այսպիսով, միայն բանտերից պաշտոնապես ազատ արձակված-ների թիվը կազմում է մոտավորապես 10 000 մարդասպան, իսկ պա-տասխանատու պաշտոնյաների թիվը ըստ մեր արված հավելումների և հաշվարկների՝ կազմել է 1294 մարդասպան:

Ինչ վերաբերում է հետախուզական ցանցի մեջ ներգրավված անձնաց թվին, ինչպես հայտնի է, Ֆիլիպ Հենրի Սոտոդարդը գրել է իր ուսումնասիրությունը բանավոր զրույցների հիման վրա¹⁵, քանի որ վերջինիս չեն թույլատրել օգտագործելու պատերազմի շրջանի արխիվ-ները¹⁶: Իր ուսումնասիրության մեջ խոսում է 30 000-ի մասին¹⁷: Ահմեթ Թեթիկն իր հերթին գրքի առաջին հատորում, որն ընդգրկում է 1914-1916 թթ., խոսում է ավելի քան 400 բարձրաստիճան զինվորականի մասնակցության մասին¹⁸:

¹⁴ Ցավոք, ծավալի պատճառով մեր կազմած ցանկերը չենք կարող ներառել հոդ-վածի մեջ: Այն ամբողջությամբ տեղ կգտնի թեկնածուական ատենախոսության մեջ՝ որպես հավելված:

¹⁵ Stoddart P., նշվ. աշխ., էջ 253-259:

¹⁶ Stoddart P., նշվ. աշխ., էջ 259:

¹⁷ Ֆիլիպ Հենրի Սոտոդարդը ԱՄՆ ԱԳՆ տեղեկատվության և ուսումնասի-րությունների Թուրքիայի բաժնի մասնագետ էր: Ի սկզբանե նրան հանձնա-րարված էր գրել 1908-1918 թթ. Օսմանյան պետության և արաբական ազգայ-նականների հարաբերությունների մասին: Սակայն, քանի որ թեման շատ ծավալուն էր, Սոտոդարդն այն նեղացնելով, արաբա-օսմանյան հարաբերու-թյունները դիտարկեց ԹՄ-ի հետ ունեցած առնչությունների ծիրից ներս: Ութամ-յա աշխատանքից հետո, 1963-ին Սոտոդարդն ավարտեց ատենախոսությունը. "The Ottoman Government and The Arabs, 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa": Վերջինիս գլխավոր սկզբնաղյուրը Քուշուրբաշը Էշրեֆի հայերյան նոթերն էին: 30 տարի անց ատենախոսությունը թարգմանվեց և հրատարակվեց թուրքերեն: Սոտոդարդի այս աշխատանքը թուրքական խոր-քային պետության ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր է: Այնտեղ մատչելի ձևով ներկայացված են Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի և Իտալիայի վերահսկողության ներքո գտնվող իսլամական աշխարհը միավո-րելու, պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունների տարած-ման և նշված երկրներում իսլամական հեղափոխական կոմիտեների կազմա-վորման մանրամասնությունները:

¹⁸ Tetik A., Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkiyye Dairesi) Tarihi cilt I: 1914-1916, İşbankası Y. 2014, 1. C.:

Ամփոփելով հոդվածը՝ նշենք, որ սույն ուսումնասիրությունը, սույն հաշվարկը կատարեցինք փաստագրական, վավերագրական, տպագիր կամ ձեռագիր, առհասարակ գրավոր աղբյուրներում առկա արձանագրությունների հիման վրա: Հաշվարկից տակավին դուրս են մնացել քարոզչության հետևանքով ներգրավված բնակչությունը, մուհաջիրները, գաղտնի գործակալները և այլն:

Սույն ուսումնասիրության ամբողջական ցանկերը՝ օգտագործված աղբյուրներով տեղ է գտել մեր թեկնածուական ատենախոսության հավելվածի մեջ:

Մեր ներկայացրած թիվը վերջնական չէ: Նոր աղբյուրների հրապարակման և նոր աշխատասիրությունների պատրաստման պարագայում ոճրագործների մեր ներկայացրած թիվը անշուշտ կարող է փոփոխություն կրել:

VERA SAHAKYAN
(Scientific Research Institute of Ancient Manuscripts named
after Mesrop Mashtots)

ABOUT THE STAFF AND QUANTITY OF THE "SPECIAL ORGANIZATION"
(TEŞKILAT- MAHSUSA)

Within the framework of the article, we have tried to count the total number of prisoners and high-ranking officials of Special Organization based on the archives of Jerusalem, materials from Matenadaran and other printed sources. According to our calculations, the number of criminals taken out of prisons was about 10,000 criminal offenders and 1294 high-ranking officials.

We do not consider this calculation as final, as there are many unexplored sources, the publication of which might make alterations in the number offered by us.